

VARGA BEÁTA

Az ukrájnai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata

A comparative analysis of the genesis of the Ukrainian Cossacks and the Hungarian Hajduks. The Cossacks of Ukraine and the Hajduks of Hungary, as a new social and political factor, had evolved equally in the second half of the 15th century and they became a considerable factor in society only at the end of the 16th century. Comparing the origins of Hajduks and Cossacks doing military service, it can be stated that they can by no means be considered as a homogeneous group in society, yet from the beginning they came into being as a differentiated and “*intermediate*” social category. Both the name of Hajduks and the Cossacks can be traced back to a foreign origin. Initially, the denominations of the Cossacks and Hajduks were not applied for a specific ethnic minority, but for the designation of a specific profession and lifestyle.

Keywords: Hungarian Hajduks, Ukrainian Cossacks, historical parallels, “intermediate” social category, voluntary border guards, Royal Hungary, Transylvania, Rzeczpospolita

Bevezetés

A hazai historiográfiában már többször is megfogalmazódott annak igénye, hogy indokolt történeti párhuzamot vonni a magyarországi hajdúk és az ukrájnai kozákság között,¹ tekintettel arra, hogy több kelet-európai országban szinte külön társadalmi réteggént alakultak ki olyan katonai szolgálatokat teljesítő szabadparaszti közösségek, amelyek *a belső feudális elnyomás és a külső ellenség, elsősorban a török hódítók ellen egyaránt hadakoztak*. Néhány tanulmányt² kivéve máig sem készült egy komplettebb összehasonlító tudományos munka ebben a témakörben.

A hajdúság genezisének vitás kérdései a történetírásban

Jóllehet a 16. század végi, 17. század eleji magyar leírások³ arra utalnak, hogy a hajdúságot új társadalmi képződménynek kell tekinteni, a korábbi törvénykezési források ezt mégis cáfolják, és arról tanúskodnak, hogy a fegyveres hajdúk már azelőtt megjelentek.⁴ Legkorábban az 1498. évi XXIX. törvénycikk tesz említést azokról a hajdúkról, akik a nyugatra

¹ Nagy 1986, 22, 4; Nagy 1972, 193; Nyakas 2005, 42; Rácz 1969, 10, 16; Dankó 1966, 8.

² Bapra 1999, 174–180; Varga 2005, 31–47; Gebei 2006, 153–180; Marton 2012, 23–36.

³ Illésházy 1863, 55; Hídvégi 1863, 167.

⁴ Dudás 1887, 7.

hajtott marhákat kísérték és egyben őrizték a rablások ellen. Az 1514. évi LX. és LXI. törvénycikkből pedig egyértelműen kiderül, hogy már Dózsa György seregéhez is nagy számban csatlakoztak hajdúk.

Az utolsó hajdúfőkapitány és a hajdúság egyik első történetírója, Sillye Gábor (1817–1894) szerint a hajdúk olyan nemes és nem nemes és különösen fegyvert viselő emberek voltak, akik a mohácsi vész után „az ország megtarthatott részeiben, azon célból egyesültek és keltek fel, hogy nemcsak magokat és urikat, hanem más szomszédokat is a közös ellen védelmezzék. Azért ezek első sorban a közjó védelmére kötelezték magokat, de miután nem ismertek semmi rendet, igazgatást és fegyelmet, az emberi romlottság befolyása alatt, majd kihágásokra, majd különböző gonoszságokra vetemedtek...”⁵

A kiemelkedő 19. századi hajdúkutató, Komáromy András (1841–1916) a hajdúság 16. század végi helyzetéről már kevésbé negatív képet festett és azt írta a hajdúkról, hogy „Veszedelmes, garázda nép volt tagadhatatlan, mely háborúban hadizsákmányból, békében pedig rablásból élt, de hát valamiből csak élnie kellett. [...] A naponként szaporodó hajdúk között pórok, jobbágyfiúk sőt városi polgárok is szép számmal voltak [...] mindazonáltal kétségtelen, hogy e társadalmi osztály a török hódoltság terjedése miatt vagyontalanná és földönfutóvá lett nemességéből keletkezett...”⁶

Györffy István (1887–1939) néprajzkutató elmélete alapján a hajdúság valami gyülekezés, menekült elemnek tekinthető és az országnak ugyanolyan csapásai voltak akár a törökök és a tatárok addig, amíg Bocskai István meg nem szervezte és le nem telepítette őket. A hajdú szó eredetéről kialakult vitával kapcsolatban megjegyzi, hogy jóllehet Takáts Sándor a *hajtó* szót ismeri fel benne, a hajdú elnevezést Györffy mégsem tartotta magyar eredetűnek, hanem a 16. század főleg délszláv eredetű hadi terminológiája között kereste az eredetét. Meggyőződése szerint a hajdúk kezdetben földönfutóvá vált délszláv eredetű, foglalkozás nélküli vagy hajcsár, pásztorféle elemekből rekrutálódtak, de fontosabb katonai szerepet csak a mohácsi vész után nyertek. 1526-tól kezdődően pedig már újabb délszláv menekültek nem érkeztek, hanem a földönfutóvá vált magyarság maga vált szabad hajdúvá.⁷

Császár Edit magával a hajdúság eredetével keveset foglalkozott, de ebben a kérdésben Györffy István álláspontját fogadta el. A hajdúság szerinte nincstelen nemesekből és parasztokból toborzódott és tömegesen mindig egy-egy vidék elpusztulásával kapcsolatban jelent meg. A 16. század közepén még csak különálló hajdúcsapatok léteztek az összetartozás legkisebb érzése nélkül és a szervezetük alapja területiális jellegű volt. Majd a 16. század második felétől a Tiszántúlon indult meg az a folyamat, amely a békés jobbágyokból vitézeket, sőt gyakran bestiálisan kegyetlen katonanépet faragott.⁸

Szabó István (1898–1969) egyetért azzal a korábbi nézettel, hogy már 1514-ben Dózsa György parasztseregében is fontos szerepet játszottak a hajdúk.⁹ Kiemeli továbbá, hogy ugyanebben az évben II. Ulászló két oklevelében is említést tesznek a hajdúkról: az egyiket X. Leó pápának, a másikat bécsi követének, Kövendi Székely Miklósnak írta az uralkodó. Az utóbbi, 1514. július 14-i levelében II. Ulászló arról írt, hogy Dózsa György katonáit

⁵ Sillye 1882, 2–3.

⁶ Komáromy 1894, 5–6.

⁷ Györffy 1927, 4.

⁸ Császár 1932, 5–6.

⁹ Szabó 1950, 178–198.

közönséges nyelven hajdúknak, sőt bestiáknak is szokták nevezni.¹⁰ A történész érvelésében a pauperizálódó parasztságból kiváló pásztor-hajdú réteg megjelenésében a felvirágzó marhakivitel játszott fontos szerepet, „a hajdú-pásztor foglalkozás nem etnikai, hanem társadalmi meghatározottság kérdése volt”.¹¹ Szerinte nincs semmi ok arra, hogy a kezdeti alföldi hajdú-pásztor tömeget egészében vagy nagyobb részben idegen nemzetiségűnek tekintsük.¹² Leszögezi, hogy a hajdúk története éppen 1514-ben lépett a történelmi adatok talajára és a hajdúság olyan társadalmi képletként értelmezhető, amelynek tartalma a történelem során többször is módosult. 1514-ben még elsősorban marhapásztorok voltak, akik az 1514. évi törvény szerint fegyvert viseltek, ezért nevezhetjük őket *katonáskodó hajdú-pásztoroknak* is.¹³ 1526 után pedig az ország állandó harctérré lett, ahol új megélhetési forrást nyújtott számukra a zsákmányszerzés és a zsoldot nyújtó hadi foglalkozás.

Maksay Ferenc (1916–1984) a 16. századi magyarországi parasztságot és a zsoldos szolgálatot kutatva három kérdést vizsgált meg:¹⁴ mekkora volt és hogyan jelentkezett a királyi Magyarország védelmét szolgáló katonai szervezetek zsoldos szükséglete a 16. században; milyen lehetőség kínálkozott arra, hogy e szükséglet egy részét a parasztság kielégítse; és hogyan ment végbe a paraszti elemek tényleges bekapcsolódása a katonai szolgálatba? Végigkövette azt a folyamatot, amelynek során az eladásra hajtott alföldi marhacsoportok kivitelének tilalmával a 16. század elején pásztorok ezrei „szabadultak” fel és maradtak kenyér nélkül, hogy aztán mint várőrségek vagy mezei seregek hajdúi tűnjenek fel.¹⁵ Vagyis szerinte sokak számára nem maradt egyéb választás a vitézi életnél, másokat meg – mint a szabad életmódhoz szokott fegyveres pásztor-hajdúkat – már eleve ez a pálya vonzotta legjobban.¹⁶

Rácز István (1929–2002) a hajdúság fogalmának geneziséét kutatva, a kelet-európai államok 15–17. századi történetét alapvetően meghatározó két tényezéből indul ki. Egyrészt a jobbágyság röghöz kötéséből, amely Magyarországon az 1514. évi parasztfelkelés megtorlásának részét képezte. A másik fontos esemény a török terjeszkedés volt, ugyanis az általuk veszélyeztetett kelet-európai országok uralkodói hadszervezetük átalakításával próbálták az újabb hódításokat visszaverni. Továbbá szerinte a hajdúk megjelenése kétségkívül a 15. században újra felvirágzott marhatenyésztéssel is szorosan összefüggött. Kezdetben azokat a pásztorokat, hajtókat nevezték hajdúknak, akik „gyermekkoruktól kezdve csordák között és a pásztorélet szennyében nevelkedtek és nőttek fel”.¹⁷ A korabeli források a 17. század utolsó negyedéig mindazokat a parasztoakat, akik a földesúri fennhatóság elől megszöktek, hajdúknak nevezték, de azok igen gyakran szerepeltek mezei vitéz, szabad legény, vitéztlő nép vagy egyszerűen katona néven.¹⁸ A hajdúság között jóformán a társadalom minden rétege megtalálható, döntő többségük azonban mindvégig a jobbágytársada-

¹⁰ Karácsonyi 1891, 338–339.

¹¹ Szabó 1950, 193.

¹² Szabó 1950, 193–194.

¹³ Szabó 1950, 185.

¹⁴ Maksay 1956, 26–42.

¹⁵ Maksay 1956, 31.

¹⁶ Maksay 1956, 36.

¹⁷ Székely 1962, 436.

¹⁸ Rácз 1969, 24.

lomból származott. A hajdúság a 16. század közepéig még kétarcúságot mutatott – egyszerre volt pásztor és katona –, majd pedig katonai foglalkozást fejezett ki.¹⁹

Dankó Imre (1922–2008) a hajdúság eredetét vizsgálva²⁰ a török expanzió mellett a feudalizmus anarchiáját tekinti fontos kiváltó tényezőnek, amely utóbbi Magyarországon a Mátyás halálát követő időszakban vette kezdetét, és többek között a magyar uralkodó állandó hadseregének felbomlásában is megmutatkozott. A történész szerint már a Mátyás-féle állandó hadsereg egyes felbomlott elemeiben meg lehet találni a hajdúság csiráit, amelynek a délszláv elemekkel is rendelkező, a határon maradt és ott hadakozó részeit az 1500-as évek elején fokozatosan szaporították a Magyarorszáig eljutott délszláv menekülők.²¹ A mohácsi csatáig a hajdúság etnikailag még elsősorban délszláv-balkáni többségű volt, majd ezt követően a törökök által elfoglalt magyar területek lakosságának egy része hajdúnak állt, és vagy szabad hajdúk lettek, vagy mint királyi hajdúk várszolgálatot vállaltak, de valójában nem is a bizonytalan zsold, mint inkább a hajdúkatonának kijáró szabad préda reményében.²²

Nagy László az 1986-ban megjelent *Hajdúvitézek*²³ című művében arra hívja fel a figyelmet, hogy éppen a török hódoltság korához köthető az állandó zsoldoshadseregek kialakulása, amikor a katonáskodás komoly katonai erőt követelt meg. Ezért olyan katonáknak volt csak helye ezen hadseregekben, akik rendelkeztek fegyverekkel és megfelelő harci tapasztalatokkal. Mivel pedig a mezőgazdasági termelők munkából frissen kiszakadt, szökött jobbágyok alkalmatlanok voltak a súlyos fegyverek kezelésére,²⁴ feltehetőleg a katonáskodó hajdúk nagyobb része a földönfutóvá vált, fegyverrel rendelkező és forgatásához értő nemesek, valamint a rideg életkörülmények között élő pásztorok soraiból kerültek ki.²⁵

Nagy László és Nyakas Miklós a *Hajdúvisztesség tüköre* című munkájukban a hajdúságnak mint gazdasági és társadalmi jelenségnek az objektív és szubjektív okait vizsgálva két fontos megállapításra jutottak. Egyrészt nem volt annyi szabad föld, ahová a folyamatosan újratermelődő szabadhajdú réteget le lehetett volna telepíteni, és a magyarországi, valamint az erdélyi társadalom sem bírt volna el annyi privilegizáltat, mint ahányan a hajdúk voltak. Másrészt többnyire azok maradtak meg szabadhajdúknak, akik nem akartak részt venni a rendszeres termelők munkájában és inkább választották a bizonytalan megélhetést nyújtó állapotot, mint azt, hogy a végvári gyalogosok vagy a magánföldesúri hajdúk sorai közé álljanak. Leginkább csak időszakosan vállaltak kötöttebb katonai szolgálatot is, erre pedig a permanens háborúskodásoktól terhes török hódoltság korában ugyancsak gyakran nyílt lehetőség.²⁶

A fentiek alapján összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar történetírásban nem alakult ki egységes nézet a *hajdú* elnevezés eredetére vonatkoztatva. A *hajdú* kifejezés genezisééről több nézet körvonalazódott: származtatják a magyar *hajtó* szóból, amely a pász-

¹⁹ Rácz 1969, 36.

²⁰ Dankó 1969, 3–10.

²¹ Dankó 1969, 7.

²² Dankó 1969, 7.

²³ Nagy 1986.

²⁴ Nagy 1986, 19.

²⁵ Nagy 1986, 20.

²⁶ Nagy – Nyakas 2001, 15–16.

torfoglalkozásra utal, és valójában a magyarból került át a szláv nyelvbe;²⁷ az a vélemény is elterjedt, hogy a *hajdut* formula török eredetű és 'önkéntest, népfelkelőt' jelentett;²⁸ ismeretes továbbá olyan elmélet is, miszerint a hajdú kifejezést a magyar pásztorok közé keveredett délszláv jövevények hozták magukkal a Balkán-félszigetről. A legvalószínűbbnek azonban az a feltételezés tekinthető, hogy a hajdúk kezdetben főként a török hódoltság elől menekülő délszlávokból kerülhettek ki, akik magukkal hozták Magyarországra ezt az elnevezést, illetve életformát. A későbbiekben azonban egyre inkább a magyar etnikum vált meghatározóvá a soraikban és a legelső magyar hajdúk feltehetően azon 15. század végi marhapásztorok²⁹ lehettek, akik alkalmasnak bizonyultak a viszontagságos katonáélet nehézségeinek elviselésére.³⁰

A hajdúk eredetileg sem külön társadalmi osztályt, sem népréteget nem képeztek, mint elkülönített csoport csak a 15. század végén kezdtek kifermődni.³¹ A közvetett források arra utalnak, hogy a hajdúság kialakulása hazánkban a 15. század utolsó évtizedeire tehető és megjelenésük az újra felvirágzó állattenyésztéssel és kereskedelemmel hozható összefüggésbe, amihez nagy létszámú pásztorra és hajtóra volt szükség, akikből külön társadalmi réteg alakult ki. Az 1514-es rendi országgyűlés LX. és LXI. törvénycikkelyeiben már úgy tűnnek fel a hajdúk, mint olyan *pásztorok*, akik felfegyverkezve portyáztak, ezért a közbiztonságra nézve veszélyesnek titulálták őket. 1526 után már nem csupán rablócsapatokat képeztek, hanem olyan *fegyveres testületet*, akik – jóllehet ekkor még szervezetlenül, de – már nemcsak a maguk, hanem hazájuk védelmében is fegyvert fogtak. 1552-től pedig már olyan *önálló katonai réteget* alkottak, amelynek célja a gyakori portyázások helyett a törökök elleni tervszerű küzdelem lett, azaz ekkorra a rablókból önkéntes honvédő harcosok lettek. Bocskai koráig azonban a hajdúk szervezetlenül, szétszórtan, különböző vezérek irányítása alatt, zsoldért vagy zsákmányért harcoltak.

A kozákság genezisének vitás kérdései a történetírásban

A 17. és 18. századi ukrán krónikákban és nemesi történetírásban központi helyet foglal el a kozákság genezisének kérdésköre. G. Grabjanka (1666–1738)³² a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos „lovagrendjüket”. Külön érdekesség, hogy a krónikaíró a kazárokat nem annyira egy népnek, hanem inkább egy sajátos rétegnek tekinti, amely nem termelőmunkával foglalkozott, hanem állandó katonai vállalkozásokat folytatott, majd miután betelepült az ukrán területekre, kozáknak kezdték nevezni.³³

Grabjanka elméletét fejlesztette tovább P. I. Szimonovszkij (1717–1809) az 1765-ben befejezett művében. A kozákokat egy olyan ősi szláv nép utódának tekinti, akik már a Ki-

²⁷ Kniezsa 1955, 835.

²⁸ Popović 1930, 97–100.

²⁹ A hajdúk „hivatásszerűen” terelték a magyar szarvasmarhákat dél-németországi és észak-itáliai vásárookra.

³⁰ A hajdúk előtt a 16. század folyamán már nem volt más út, mint a marhapásztorból katonává válás, ami a század második felében a török hódításai miatt be is következett (Orosz 2004, 340–345).

³¹ Dudás 1887, 7.

³² Грабянка 1853, 16.

³³ Грабянка 1853, 20–21.

jevi Rusz korában is ismertek voltak *kaszag* vagy kozák elnevezéssel, és már egy 1021-es forrásban is írtak róluk.³⁴ A tatár hódítás után a Dnyeper alsó folyásának térségébe telepedtek át, ahol az ukrán nemesség is birtokokat szerzett a litván nagyfejedelmektől. Szimonovszkij szerint végül az ukrán nemesség volt azon elem, amely hozzájárult a kozákság mint katonai rend végleges kiformalódásához. A kozákság pedig, hasonlóan a nyugat-európai lovagrendekhez a hitetlenek (tatárok és törökök) elleni harcnak szentelte az életét.³⁵

G. Konyisszkij (1717–1795)³⁶ a kozákok genealógiáját a következőképpen vezeti le: minden korabeli népnek megvolt a maga katonai rendje, akiket különbözőképpen neveztek. Ugyanilyen katonai rend megjelent Ukrajnában is, akik közül a lovasokat kozákoknak neveztek, akik földbirtokkal rendelkeztek, amit apáról fiúra örökítettek.³⁷ Szerinte a kozákok szláv katonák voltak és a kazároktól csak egy valamit vettek át, a kozák elnevezést.³⁸ Egész művét átjárja az „ukrán lovagság függetlenségének” eszméje, akik saját akaratkából szolgálták a lengyel, litván vagy orosz uralkodókat.

Ami – a kisebb eltérések ellenére – közös a fentebb bemutatott három műben, hogy a kozákságot elitrétegnek, sajátos ukrán lovagrendnek tekintik, ami alapot adhatott a későbbiek során arra, hogy elnyerjék a nemesi státuszt. Ezért is nevezhetjük ezt az időszakot a nemesi történetírás korának.

Az alábbi művek pedig abban egyeznek meg, hogy az ukrainai kozákságot helyi jelenségnek tekintik még akkor is, ha jóllehet részben tatár, azaz idegen hatásra formálódtak ki, de megjelenésük mégis döntően helyi gazdasági, társadalmi és politikai tényezőkkel magyarázható.

B. Antonovics (1834–1908) a kozákok történetét a Kijevi Rusz szabad közösségeivel (obscsinák) szoros kapcsolatban vizsgálta. Végigköveti azt a folyamatot, amelynek során a tatár támadás után Halicsba és Volhíniába helyeződött át a hatalmi központ, míg a Dnyeper menti területek ritkán lakottá váltak, ahol csak az obscsinák maradtak, amelyek adót fizettek a kánoknak, miközben fenntartották a sajátos berendezkedésű életformájukat. Miután azonban a Rusz területeit Lengyelországhoz csatolták, Volhíniában és Nyugat-Podóliában a bojárok a lengyel nemesség szintjére emelkedtek és kezdték elnyomni az obscsinák működését, miközben Volhíniától keletre és Dél-Podóliában az obscsinák még jobban megszilárdultak. Ezen területek földrajzi elhelyezkedése miatt a helyi lakosság az állandó tatár támadások veszélyének volt kitéve. Ez ellen csak úgy védekezhetek, hogy berendezkedtek a fegyveres önvédelemre. Azok a nemesek, akik ebben a térségben birtokoltak földeket, kénytelenek voltak ezen obscsinák katonai szolgálatát igénybe venni. A 15. század végére pedig ez az obscsina-berendezkedés a tatároktól átvett idegen elnevezést, a kozák nevet vette fel, olvashatjuk Antonovics művében.³⁹

Antonovics fentebb bemutatott elmélete a kozákság kialakulásáról nagy hatást gyakorolt a historiográfiára. I. M. Kamanyin (1850–1921)⁴⁰ a kozákság eredetét szintén azokban az obscsinákban kereste, amelyek a tatár hódítás után jelentek meg e térségben. Véleménye

³⁴ Симоновский 1847, 2.

³⁵ Симоновский 1847, 4.

³⁶ Конисский 1846, 2.

³⁷ Конисский 1846, 18–19.

³⁸ Конисский 1846, 2.

³⁹ Архив ЮЗР 1863, XXIII–XXV.

⁴⁰ Каманинъ 1894, 1–92.

szerint az általa „Déli Rusznak” nevezett területek a tatár hódítás után sem néptelenedtek el, hanem a fejedelmi hatalom megerősödésével szemben autonóm közösségekbe tömörültek, és önként a tatár fennhatóság alá adták magukat. A „Déli Rusz” lakossága már nemcsak a tatár, hanem a török támadások ellen is védte a déli határvidéket, aminek az lett a következménye, hogy egyre határozottabb katonai szervezeti formát alakítottak ki. Az 1490-es évektől kezdve ezeket a bátor határvédőket egyre gyakrabban nevezik kozákoknak. Kamanynin szerint a kozákság kiformalódása rendkívül hosszú folyamat eredménye, amelyet a 14–15. század fordulójától kezdve lehet végigkövetni, azaz a litván fejedelmeknek a Déli Rusz területén való terjeszkedésétől.

Hasonlóan a hajdúság geneziséhez, G. Grabjankát követve, a kozákság idegen eredetéről is megfogalmazódtak további nézetek. A. I. Rigelman (1720–1789) ősi szabad népekből eredezteti a kozákokat, akik semmilyen hatalom vagy állam fennhatósága alá sem tartoztak. Rigelman szerint a kozák vagy eredetileg *koszák* elnevezés és kozák nép már 948-tól kezdve ismert volt a forrásokban a bizánci császár, VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos egyik levelében, amelyben azokról úgy írt, hogy ez a nép a kaukázusi hegyek közelében, Kabardiában élt és az őseik Egyiptomból települtek át ide.⁴¹ A 13. században a tatár támadás miatt költöztek át a Dnyeper térségébe, majd a későbbiekben a litván fejedelmek szolgálatába álltak.⁴²

N. I. Kosztomarov (1817–1885) ukrán történész a kozákságot és magát a kozák kifejezést is kétségtelenül tatár eredetűnek tekinti. Elmélete alapján a kozák kifejezésnek valójában több jelentése is lehetett: egyrészt olyan vándorló elemekre vonatkozatható, akik nincsenek röghöz kötve, vagyis kiszakadtak a jobbágyi függésből; másrészt ezt a kategóriát azokra a szabad fegyveresekre is használja, akik iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak. A litván fejedelmek is fogadtak szolgálatba tatár kozákokat, de a nem tatár származású kozákok legkorábban Cserkaszi és Kanyev térségében jelentek meg, ahol a határok védelmében szervezték őket sajátos „katonai rendbe” a lengyel–litván sztaroszták, és az volt a feladatuk, hogy a tatárok ellen harcoljanak. Kezdetől fogva megkülönbözteti a kozákok másik típusát, az ún. *szabad kozákokat*, akik önszántukból védték a határt és nem rendelődtek alá a lengyel–litván kormánynak és a későbbiekben ők hozták létre a Zaporozsjei Szicsét.⁴³

A kozákság geneziséét részletesen tanulmányozó lengyel történetíró, Aleksander Jabłonowski (1829–1913) amellett érvel, hogy a kozák elnevezést azok a tatár kolóniák hozták magukkal Litvániába, akiket Vitold (1392–1430) litván fejedelem fogadott a szolgálatába és telepítette le adománybirtokokon katonai szolgálatért cserébe. Ezek a tatár kozákok a litván területeken sokáig megőrizték az etnikai jellegüket, de annak következtében, hogy fokozatosan felvették a pravoszláv vallást és beházasodtak a helyi lakosság közé, fokozatosan elszlávosodtak, ám a kozák elnevezést megtartották. Vitold politikáját az utódai is folytatták, akik a kijevi vajdaság déli térségében telepítették le a tatár „kozákokat”. Litvániában és Ukrajnában hasonlóképpen alakult a kozákság létrejötte, de az utóbbi térségben a kozákság csak a 15. század végétől kezdve formálódott ki a déli steppe térségében, döntően szláv népességből.⁴⁴ A kozákság kialakulásához a Dnyeper alsó folyásának térségében, a steppén

⁴¹ Ригельман 1847, 9–10.

⁴² Ригельман 1847, 11–12.

⁴³ Костомаров 1870, XVIII.

⁴⁴ Jabłonowski 1912, 157.

voltak a legalkalmasabbak a feltételek, ahol a kozákok mint „szabad emberek” önkormányzattal rendelkeztek, de a 16. század közepéig valójában szervezetlen katonai erőt képviseltek.⁴⁵

A kozákság tatár genezisének elvét vallja M. Ljubavszkij (1860–1936) orosz-szovjet történétíró is, aki egyrészt elveti azt az elméletet, hogy a kozákság kialakulása a tatár hódítás után is fennmaradt „Dél-Rusz” obszcinákra vezethető vissza; másrészt szerinte kozákoknak kezdetben a Cserkaszi körzetben azokat az áttelepült tatárokat nevezték, akik földműveléssel is foglalkoztak, de nem voltak jobbágyaik és a saját atamánjaik által voltak irányítva. Az ő csapataik kezdtek egy idő után feltöltődni ukránokkal is, akik ezáltal átvették a kozák elnevezést.⁴⁶

A cári kormányzathoz lojális P. A. Kulis ukrán történétíró a zaporozsjei kozákságot, a tatárokhoz hasonlítva, a társadalom rabló-fosztogató elemének titulálta, akik jó pénzért bárki ellen hajlandónak mutatkoztak harcolni. A steppei élet „melléktermékének” tekintette őket, akikből a tatár veszély teremtett a 15. század végétől – kényszerhelyzetben – katonát. Csoportokba verődve éltek és olyan „testvériséget” alakítottak ki, amelyeket kozákoknak neveztek a tatároknál. Békeidőben a sztarosztáknak rendelődtek alá, háborúk során pedig a saját választott vezetőik irányítása alatt álltak.⁴⁷ Kulis már magát a kozák szó jelentését is pejoratív jelzőnek tekinti, hiszen a tatároknál rablót jelentett. Ugyanez szerinte elmondható a lengyel–litván területeken megjelenő kozákokra is, akik egyetlen urat sem ismertek el maguk felett és nemcsak az ellenséget, hanem saját lakosságukat is állandó félelemben⁴⁸ tartották.

Sajátos elméletet fogalmazott meg D. N. Bantis-Kamenszkij (1788–1850) orosz történész, aki a korabeli ukrán történelem egyik legfontosabb eseményének tartja a „dnyeperi kozákok” mint rettenthetetlen és elszánt katonák megjelenését, akik bátor tetteikkel dicsőítették hazájukat.⁴⁹ Bár származásukat sokáig homály fedte és többféle elmélet jelent meg ezzel kapcsolatban, az szerinte kétségtelen, hogy ázsiai eredetűek, mégpedig a Kaukázusból a Dnyeper vidékére áttelepülő *cserkeszek* voltak, amely térség hasonlóan ki volt téve az állandó idegen támadásoknak, mint ahol korábban éltek. Katonai életformára rendezkedtek be és szívesen befogadták maguk közé a helyi lakosság közül ebbe a térségbe menekülőket is. A nevükhöz fűződik Cserkaszi városának megalapítása is.⁵⁰

Az „ukrán nemzeti történétírás atyjának” nevezett M. Sz. Hruszevszkij (1866–1934) gyökeresen átértékelte és új megvilágításba helyezte a kozákság kialakulását és jelentőségét. Műveiben az ukrán nemzeti érdekek kerülnek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Emellett összegyúrta és egységbe foglalta a kozákság geneziséről korábban kialakult nézeteket, amelyekből – többek között – a következő elemeket építette be a saját elméletébe: az ukrán nemesi történétírás nézetét az ukrán nemességnek a kozákság „megszervezésében” játszott fontos szerepéről; N. I. Kosztomarov elméletét a kozákságról, mint a Kijevi Ruszban működő vecsék demokratikus hagyományainak hordozójáról. A kozákság geneziséét vizsgálva abból indul ki, hogy a 15–16. század fordulóján a

⁴⁵ Jabłonowski 1912, 161.

⁴⁶ Любавский 1892, 531–532.

⁴⁷ Кулиш 1888, 46.

⁴⁸ Кулиш 1888, 47.

⁴⁹ Бантыш-Каменский 1830, 108.

⁵⁰ Бантыш-Каменский 1830, 110.

kozákság még nem volt szervezett társadalmi réteg, jóllehet mint életforma már hosszú idő óta ismert volt. A kozákság mint életforma szerinte ugyanolyan idős, mint maga Ukrajna. Ez az életforma a letelepedett, földművelő népességnek a steppei rabló és fosztogató nomád népekkel folytatott állandó harcának az eredménye, ami évszázadokon keresztül tartott.⁵¹ A tatár hódítás nem pusztította el Ukrajna területének lakosságát, akiknek többsége északra vagy nyugatra települt át, délen és keleten pedig azok maradtak, akik hozzáadódtak a tatárokkal folytatott állandó küzdelemhez. A helyi lakosság önvédelemre volt kénytelen berendezkedni, esetenként ellentámadásba is lendült és török-tatár területekre indított zsákmányszerző portyázó támadásokat. Egy sajátos „sportágat” fejlesztett ki – a vadászatot a tatárookra. Itt nem voltak urak és szolgák, egy nagy testvériség egyenrangú tagjainak tekintették magukat. Hrusevszkij elmélete alapján a 15. század végétől kezdve erre az életformára kezdték használni a kozák kifejezést, amely elnevezés már a kunoknál is használatos volt, a legkorábbi írásos forrás a 14. századi Codex Cumanicus, amely alapján a kozák határvédő katonát jelentett.⁵² Mint elkülönült társadalmi réteg csak a 16. század folyamán formálódott ki a kozákság, és határozott szervezeti és jogi formákat, illetve elismerést csak a 16–17. század fordulójára ért el.⁵³ Összegzésként megállapítja, hogy a kozákságot mint életformát az állam érdekében kezdték felhasználni, a kozákság belső önállósága és természetes fejlődése pedig ahhoz vezetett, hogy egy hosszú folyamatot végigjárva végül kialakult egy sajátos helyzetű, különálló társadalmi réteg.⁵⁴

Az 1920–30-as évektől a Szovjetunió történetén belül kényesnek és politikai töltetűnek bizonyult az „ukrán kérdés”,⁵⁵ ezért az ukrán és ezzel együtt a kozák témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb feldolgozása K. Oszipovtól származik,⁵⁶ aki a kozák elnevezés három lehetséges magyarázatát taglalja: egyrészt utal arra, hogy a 16. század elején a kunoknál ez a kifejezés az őrszem szinonimájaként szolgált; a törökök a lovas segédcsoportokat nevezték kozákoknak; a tatárok pedig ezt a kategóriát a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos fegyveresekre vonatkoztatva használták.

Oroszország és Ukrajna „újraegyesülésének” 300. évfordulója (1954) után ismét megnőtt az érdeklődés az ukrán témájú művek iránt, melyek jelentős része V. A. Golobuckij nevéhez köthető. A történész zaporozsjei kozákokról írt könyvében arról olvashatunk, hogy a 15–16. század fordulóján a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága – döntően a szökött jobbágyok közül kerültek ki – kozáknak, azaz szabadnak tekintette magát.⁵⁷ Elmélete szerint a szökött jobbágyok azért települtek át a ritkán lakott déli határvidékre, mert a fejletlen ukrán városokban nem találtak megélhetési lehetőséget.⁵⁸

⁵¹ Грушевский 1913, 98.

⁵² Грушевский 1913, 100.

⁵³ Грушевский 1913, 96.

⁵⁴ Грушевский 1913, 107–108.

⁵⁵ Nyugat-Ukrajna megszerzése érdekében 1939. augusztus 23-án Moszkvában megkötötték a szovjet–német megnemtámadási egyezményt, amelynek titkos záradékában a szovjet és a német kormányzat elkezdte a „visszarendezést”, a Lengyelországon való osztozkodást.

⁵⁶ Осипов 1954, 19.

⁵⁷ Голобуцкий 1957, 44.

⁵⁸ Голобуцкий 1957, 47.

A jelenkori ukrán történetírás⁵⁹ belül pedig a kozákság genezisének témakörében valószínűleg M. Sz. Hruszevszkij elmélete újjáéledésének és továbbfejlesztésének lehetünk tanúi a teleológia jegyében. 1991-től kezdve ugyanis az ukrán nemzetképteremtő folyamat során létfontosságúvá vált a jelenkori ukrán politika számára a „felhasználható” történelmi narratívák megfogalmazása. Az ukrán identitástudat növelésében fontos szerepet játszott a nemzeti történelem kutatása, az pedig meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a régmúlt dicső legyen és legyen kontinuitása! Történelmi érvekkel kellett megalapozni azon állításukat, hogy az ukránok története a 9–19. század között folyamatosan fejlődött attól függetlenül, hogy egyes korszakokban az ukrán „földek” egyes részei a lengyel–litván állam, az Orosz, az Oszmán és a Habsburg Birodalom fennhatósága alá kerültek. A dicső ukrán történelem egyik központi eleme pedig a kozákság kialakulása és meghatározó történelmi szerepe, államteremtő tevékenysége lett.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a történészek többsége abban egyetért, hogy maga a kozák elnevezés török–tatár eredetre⁶⁰ vezethető vissza: e kategória a török népeknél a 13. század végétől általánosan elterjedt olyan határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatva, akik esetenként steppei portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre. Akárhányszor a források a 15. század utolsó negyedéig Kelet-Európa déli részén élő kozákokat említik, azt mindig a török–tatár etnikumra vonatkoztatva teszik. A lengyel–litván állam déli határvidékéről származó szláv eredetű kozákság létezésének első bizonyítéka egy 1492-es dokumentum,⁶¹ amelyben Sándor litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett Mengli Girej kánhoz, amiért a „kijevi és cserkaszi” kozákok krími hajókra támadtak a Dnyeperen.

Nehéz pontosan megállapítani, mikortól beszélhetünk az ukrán területeken egyértelműen szláv kozákságról, ugyanis eleinte a kozák formulát nem egy konkrét etnikumra, hanem bizonyos foglalkozás, illetve életforma jelölésére használták. Ebben az esetben nem a lengyel–litván uralkodó szolgálatában álló tatár–kozákok, hanem a tatár kozákság mint intézmény elszlávosodása bírt döntő jelentőséggel. Vagyis a déli határvidék tatárjaival való kényszerű „együttélésben” és a steppén folytatott egzisztenciaharcban formálódott ki végül az ukrán kozákság.

Az ukrán parasztoknak kezdettől fogva nyitva állt ugyan a steppe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző veszélyes életforma. Ha lehetőségük nyílt az életkörülményeikben maradni, még ha ez a gazdasági önállóságuk fokozatos feladását is jelentette, az esetek többségében éltek vele. Ezzel magyarázható a kozákság lassú kifermálódása és csak a 16. század végére társadalmi tömegjelenséggé válása. Amikorra a paraszti kolonizáció lépcsőzetesen előretolódott a steppe déli határvidékéig és az addig váltakozó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett (lásd az 1558-ban kiadott 3. litván statútumot) csak akkor vált a kozákok szabad életvitelle elfogadhatóvá, sőt áhítottá a jobbágság számára.

⁵⁹ Наливайко 1999, 71–76; Яковенко 2009, 175–182; Чухліб 2009, 34; Subtelny 2000, 108–110; Magocsi 2010, 188–195.

⁶⁰ Stökl 1953, 202–203.

⁶¹ Акты ЮЗР 1863, 170.

Összegzés

Az ukrajnai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy szinte egy időben, a 15. század végétől kezdtek kifermálódni és a 16. század közepéig szervezetlen katonai erőt képviseltek. Ezen katonarétegek hasonló történeti szerepet játszottak a nemesség és a jobbágyság között, differenciált és heterogén jellegű „köztes” társadalmi kategóriát képeztek, egyben a társadalmi feszültség levezető szelepeként jöttek létre. Képesek voltak fegyverükkel formálni hazájuk bel- és külpolitikai eseményeinek menetét, de ezen történelemformáló tevékenységük során többször is összeütköztek a termelő társadalommal.

Mind a hajdúságot, mind a kozákságot valójában a háborúk hozták létre, ugyanis a török birodalom és a vele szomszédos országok határain állandósultak a határvédelmi harcok. Ebben a térségben, a „végeken” az állandó harci készség részben megélhetési lehetőséget biztosított ezen „önkéntes határőrvédők” számára, másrészt az utóbbi szerepük a saját szemszögükből a társadalmi különállásukat igazolta.⁶² Kezdetben a kozákok és a hajdúk fő ellenségei a törökök voltak, de az utóbbiaknál a Bocskai-felkeléstől kezdve a Habsburg-ellenesség is előtérbe került, jóllehet csak másodlagos szerepet játszott, a végvárakban szolgáló királyi hajdúkra pedig valójában nem is volt jellemző.⁶³

A hajdú, illetve a kozák elnevezés egyaránt döntően idegen eredetre vezethető vissza, amely kategóriákat kezdetben nem egy konkrét etnikum, hanem speciális foglalkozás, illetve életforma megjelölésére használták. A kozák, illetve hajdú intézmény eredetét egybevetve megállapítható, hogy a kezdeti fázisban mindkét esetben elsősorban külső hatások játszottak közre. Az ukrajnai kozákság genezisében a tatár kozákság mint intézmény átvételéről beszélhetünk, míg a magyarországi hajdúk megjelenésében a balkáni hajdútípus meghatározó jegyeit fedezhetjük fel. Mivel mind a hajdúság, mind a kozákság megjelenése egyaránt elsősorban a török hódításra vezethető vissza, elsődleges jelentőségük a határvédelemben mutatkozott meg és harcmódjuk is ennek megfelelően alakult. Mindkét katonai réteg egzisztencia-lehetőségét az általuk lakott határvidéken kialakult hatalmi vákuum okozta, amely Magyarországon a törökök és a Habsburgok, ukrán területeken pedig a lengyel-litván állam, Oroszország és az Oszmán Birodalom előretolt állásai között alakult ki a 16. században. Fontos ugyanakkor azt is kiemelni, hogy mind a hajdúságban, mind a kozákságban a szabadparaszti fejlődésnek a röghöz kötés rendszerével való szembeszegülés egyik tendenciáját is felismerhetjük.⁶⁴

Bibliográfia

Források

Karácsonyi 1891 = Karácsonyi J.: Egykorú tudósítások az 1514-iki pórlázadásról. *Történelmi Tár* 3/14: 337–340.

Illésházy 1863 = Gróf Illésházy István följegyzései 1592–1603. In: *Illésházy István nádor följegyzései, 1529–1603 és Hidvégi Mikó Ferencz históriája, 1594–1613*. Bíró Sándor

---

⁶² Perjés 1969, 39–40.

⁶³ Rácz 1969, 37.

⁶⁴ Rácz 1969, 31.

- muel folytatásával.* Közli Kazinczy G. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum 7. – Magyar Történelmi Emlékek 7.) Pest, 1–134.
- Hídvégi 1863 = Hídvégi Mikó Ferenc históriája. A maga életében történt erdélyi dolgokról 1594–1613. In: *Illésházy István nádor följegyzései, 1529–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz históriája, 1594–1613.* Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy G. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum 7. – Magyar Történelmi Emlékek 7.) Pest, 135–225.
- Székely 1962 = *Istvánffy Miklós A magyarok történetéből. Historiae de rebus Ungaricis.* Fordította Juhász L. A szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely Gy. (Monumenta Hungarica 6.) Budapest.
- Акты ЮЗР 1863 = *Акты, относящиеся к истории Западной России. Том 1: 1361–1598.* Санктпетербург.
- Архив ЮЗР 1863 = *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Часть 3. Том 1: Акты о козаках (1500–1648).* Киев.

Szakirodalom

- Császár 1932 = Császár E.: *A hajdúság kialakulása és fejlődése.* Debrecen.
- Dankó 1969 = Dankó I.: A hajdúság eredete. In: *A hajdúk a magyar történelemben. (Tudományos emlékülés – Déri Múzeum, 1966. dec. 10.).* Szerk. Módy Gy. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Debrecen, 3–12.
- Dudás 1887 = Dudás Gy.: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században.* Szeged.
- Gebei 2006 = Gebei S.: Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás. In: *„Frigy és békesség legyen...”. A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Szerk. Papp K. – Jeney-Tóth A. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 8.) Debrecen, 153–180.
- Györffy 1927 = Györffy I.: *A hajdúk eredete.* Budapest.
- Jabłonowski 1912 = Jabłonowski, A.: *Historya Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.* Krakow.
- Kniezsa 1955 = Kniezsa I.: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I–II. Budapest.
- Komáromy 1894 = Komáromy A.: Rhédey Ferenc váradi kapitány. *Hadtörténelmi Közlemények* 7: 1–19.
- Magocsi 2010 = Magocsi, R. P.: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples.* Toronto–Buffalo–London.
- Maksay 1956 = Maksay F.: Parasztság és zsoldos szolgálat a XVI. századi Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények* 3/1: 26–42.
- Marton 2012 = Marton G. E.: Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 134: 26–36.
- Nagy 1972 = Nagy L.: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban.* Budapest.
- Nagy 1986 = Nagy L.: *A hajdúvitézek. 1591–1699.* Budapest.
- Nagy – Nyakas 2001 = Nagy L. – Nyakas M.: *Hajdúitisztesség tüköre.* (Studia oppidorum haidonicalium 7.) Hajdúböszörmény.
- Nyakas 2005 = Nyakas M.: *A bihari kishajdú városok története.* (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 5.) Debrecen.

- Nyakas 2009 = Nyakas M.: Báthory Gábor hajdúpolitikája. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk.: Papp K. – Jenei-Tóth A. – Ulrich A. Debrecen, 365–374.
- Orosz 2004 = Orosz I.: Bocskai István és a hajdúk. *Kisebbségkutatás* 13/3: 340–345.
- Perjés 1969 = Perjés G.: A hajdúkutatás jelentősége In: *A hajdúk a magyar történelemben. (Tudományos emlékülés – Déri Múzeum, 1966. dec. 10.)*. Szerk. Módy Gy. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Debrecen, 38–46.
- Popović 1930 = Popović, D. J.: *O hajducima*. Beograd.
- Rác 1969 = Rác I.: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen.
- Sillye 1882 = Sillye G.: A Hajdúkerület története. In: *Hajdú megye leírása*. Szerk. Varga G. Debrecen, 1–112.
- Stökl 1953 = Stökl, G.: *Die Entstehung des Kosakentums*. München.
- Subtelny 2000 = Subtelny, O.: *Ukraine. A History*. Toronto–Buffalo–London.
- Szabó 1950 = Szabó I.: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 84/1–4: 178–198.
- Varga 2005 = Varga B.: A magyarországi hajdúság és az ukránjai kozákság történeti párhuzamai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 120: 31–47.
- Бантыш-Каменский 1830 = Бантыш-Каменский, Д. Н.: *История Малой России*. Москва.
- Varga 1999 = Varga, B.: Историчні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період XVI–XVII століть. In: *Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Історія*. Часть 1. Одеса–Київ–Львів, 174–180.
- Голобуцкий 1957 = Голобуцкий, В. А.: *Запорожское казачество*. Киев.
- Грабянка 1854 = Грабянка, Г.: *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*. Киев.
- Грушевский 1913 = Грушевский, М. С.: *История украинского казачества до соединения с Московским государством. Том 1: До начала XVII века*. Киев.
- Каманин 1894 = Каманин, И. М.: *К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого*. Киев.
- Конисский 1846 = Конисский, Г.: *История Русовъ или Малой России*. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Белорускаго. Москва.
- Костомаров 1870 = Костомаров, Н. И.: *Историческія монографіи ис изслѣдованія Николая Костомарова*. Том 9. Санктпетербург.
- Кулиш 1888 = Кулиш, П. А.: *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)*. Том 1–3. Москва.
- Любавский 1892 = Любавский, М. К.: *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва.
- Наливайко 1992 = Наливайко, Д.: *Козацька християнська республіка*. Київ.
- Осипов 1954 = Осипов, О.: *Богдан Хмельницький*. Москва.
- Ригельман 1847 = Ригельман, А. И.: *Летописное повествование а Малой России*. Москва.
- Симоновский 1847 = Симоновский, П. И.: *Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах*. Москва.
- Чухліб 2009 = Чухліб, Т.: *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Київ.

Шевчук – Тараненко 1999 = Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ.

Яковенко 2009 = Яковенко, Н.: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ.

Tartalomjegyzék

BALÁZS PÉTER	
A vallási (in)tolerancia keresztény alapjairól – újkortörténeti megfontolások	3
GICZI ZSOLT	
„Csonka hazánkban csonka minden öröm...” – Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása.....	23
KOVÁCS SZILVIA	
Özveg „tatár kán egy követsége” Nyugaton?	35
KÖKÉNY ANDREA	
A telepesszabadság szerepe az amerikai nyugati terjeszkedésben – a Mayflower szerződés 400. évfordulójára.....	43
PÁSZTOR RENÁTA	
Az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása Ivan Mazepa „átállásától” a poltavai csatáig – I. Péter levelezésének tükrében	55
PITI FERENC	
I. Lajos király lendvai vásáradohány: 1366?	69
POLGÁR SZABOLCS	
Avarok említése középkori földrajzi művekben.....	73
RÁBAI KRISZTINA	
Egy középkori pecsétnyomó azonosítására tett kísérlet	81
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Ravennai Anonymus <i>Cosmographiája</i> és a korai magyar történet	101
SZÉKELY MELINDA	
„Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél” (Jel 18,16) Textíliák és textilfestékek a principatus kori Római Birodalomban	127
TAMÁS ÁGNES	
A parlamentarizmus válsága karikatúrákon	138
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> 38. fejezetének forrásai	155

VARGA BEÁTA

Az ukrainai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata.....171

ZIMONYI ISTVÁN

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában.....185

MEIRAMBEK ZSUMANGALIEV

A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig.....201